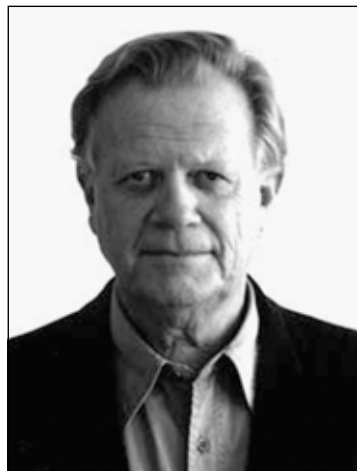

Kirjandusteooria ning ajalookirjutus

Hayden White

Ühes hiljutises essees iseloomustas Jacques Barzun end kui “ajaloo õpilast [...], kes varem osales selle õpetamise kummalises riitus-¹”. “Ajaloo” all ei mõelnud Barzun muidugi tegelikke minevikusündmusi, vaid oma kutseala teadmiste ladestut. Kummatigi tuletab ta meile selle lühikese remargiga meelde mõnegi tõe, mida nüüdisaegne ajalooteooria kipub alatihti unustama – nimelt, et ajalugu, mis on kõigi nende teadmiste aine, on ligipääsetav ainult keele vahendusel; et meie ajalookogemus on lahutamatult seotud meie diskursusega sellest; et see diskursus tuleb üles kirjutada, enne kui seda saab käsitada ajalootena, ning et seetõttu võivad kõnealused kogemused olla üksteisest niisama erinevad kui kogu kirjasõna ajaloo vältel ette tulnud diskursused.

Selle vaateviisi järgi pole ajalugu sugugi ainult uuritav objekt ega selle uurimine, vaid ühtlasi ja eeskätt teatav suhe minevikuga, mille vahendaja on erilist liiki kirjalik diskursus. Just seetõttu, et kultuurilisest seisukohast tähenduslik ajaloodiskursus teostub teatavat liiki kirjutisena, saame rääkida kirjandusteooria seosest historiograafia teooria ja praktikaga.

Enne kui läheme kirjandusteooria tähtsuse juurde ajalookirjutuse seisukohast, olgu kummatigi esitatud mõned ääremärkused ajaloodiskursuse ja selles käibel olevate teadmiste laadi kohta. Esiteks – ajaloodiskursus on võimalik ainult eeldusel, et on olemas minevik, millest on võimalik mõtestatult kõnelda. Just

seetõttu ei vaeva ajaloolased end harilikult metafüüsilise küsimusega, kas ajalugu on tegelikult olemas, ega epistemoloogilise küsimusega, kas on võimalik – juhul kui ajalugu ikkagi on – sellest tegelikult midagi teada. Mineviku olemasolu on ajaloodiskursuse hädavajalik eeldus ning tõik, et me oleme võimelised kirjutama ajalugusid, on küllaldane tõestus teadmiste võimalikkusest.

Teiseks – erinevalt loodusteaduslikust diskursusest ei eelda ajaloodiskursus, et meie teadmised ajalooist oleksid saadud ühe kindla meetodi alusel läbi viidud uurimise teel, mille objektiks on juhuslikul kombel mineviku, mitte oleviku nähtused. Mineviku sündmusi, isikuid, struktuure ja protsesse võivad uurimisobjektiks valida kõik humanitaar- ja ühiskonnateadused ning koguni mitmed loodusteadused. Muidugi saab selliseid üksusi ajaloolises plaanis uurida ainult siis, kui need ikka on minevikulised või neid sellistena käsitletakse, samas ei tee minevikulisus ise neid veel ajalooliseks. Ajaloolised on nad ainult juhul, kui neist kõneldakse erilist ajaloolist liiki kirjutuses. Barzunil on õigus, kui ta ütleb, et ajalugu “saab ainult lugeda”, ent lugeda saab seda ainult siis, kui see on esmalt üles kirjutatud. Ja kuna ajalugu tuleb enne lugemist (või minugi poolest jutustamist, laulmist, tantsimist, mängimist või filmimist) üles kirjutada, ongi kirjandusteooria oluline mitte üksnes historiograafia, vaid ka – ja iseäranis – ajaloo filosoofia seisukohast.

Ajaloodiskursuse säärasest iseloomustusest ei järeldu sugugi, et minevikusündmusi, isikuid, institutsioone ega protsesse pole tegelikult ol-

¹ J. Barzun. The Critic, the Public, the Past. – Salmagundi, nr. 68–69 (sügis 1985 – talv 1986), lk. 206.

nudki. Sellest ei järeldu, et enam-vähem täpse teabe hankimine nende minevikuobjektide kohta on võimatu. Sellest ei järeldu ka, et me ei saa muuta seda teavet teadmisteks, rakendades oma ajastu või kultuuri "teaduse" eri distsipliinide väljatöötatud meetodeid. Pigem tahetakse sellega rõhutada, et teave mineviku kohta ei ole ise mingi erilist ajaloolist liiki teave ja et mingid sellisel teabel põhinevad teadmised ei ole ise kuidagi erilist ajaloolist liiki teadmised. Niisugust teavet on ehk parem nimetada arhiivalseks, sest sellest võib saada mis tahes distsipliini objekt niipea, kui see valitakse konkreetse distsipliini diskursuse teemaks. Niisiis saab ka meie teavet ja teadmisi minevikust nimetada ajalooliseks ainult sel juhul, kui need võetakse ajaloodiskursuse aineks.

Ajaloodiskursus ise ei loo seega uut teavet minevikust, sest nimetatud diskursuse koostamise eeltingimus on mineviku kohta uue ja vana teabe omamine. Ka ei anna see uusi teadmisi minevikust, juhul kui me mõistame teadmiste all teatava kindla uuringumeetodiga saadud andmeid.² Küll aga loob ajaloodiskursus kogu ajaloolase käsutuses oleva teabe ja teadmiste *tõlgendusi*. Need tõlgendused võivad omandada mitmesuguse kuju alates lihtsast kroonikast või faktiloetelust ülimalt abstraktsete ajaloo filosoofiateni, samas ühendab neid kõiki suhtumine narratiivsesse esituslaadi kui osutatava – spetsiifiliselt ajalooliste nähtuste – haaramise põhivahendisse. Croce kuulsat ütlust oma vajaduste järgi pisut kohandades võime öelda, et kus pole narratiivi, seal pole spetsiifiliselt ajaloolist diskursust.³

Ma mõistan, et nimetades ajaloodiskursust tõlgendamiseks ja ajaloo tõlgendamist narratiiveerimiseks asun ma ajaloo teadmuse olemuse üle peetavas väitluses seisukohale, mis vas-

tandab teineteisele narratiivi ja teooria täpselt samuti nagu põhiliselt kirjanduslik ja müütiline mõtlemine vastandatakse teaduslikule või teaduslikkust taotlevale mõtlemisele.⁴ Ent olgu rõhutatud, et me ei arutle siinkohal küsimuse üle, milliseid meetodeid tuleks mineviku uurimiseks kasutada, vaid ajalookirjutuse, nende diskursuste üle, mille ajaloolased on ajaloo kui distsipliini pika kujunemise käigus tegelikult loonud. Ning narratiiv on alati olnud ja on praegugi valdav ajalookirjutuse viis. Sestap ei seisne mis tahes ajalookirjutuse teooria jaoks põhiprobleem selles, kas minevikku on või ei ole võimalik teaduslikult käsitleda, vaid pigem selles, kuidas põhjendada narratiivi visadust historiograafias. Ajaloodiskursuse teooria peab puudutama narratiivsuse funktsiooni ajalootekstide koostamisel.

Alustagem niisiis vaieldamatust ajaloolisest faktist, et spetsiifiliselt ajaloolised diskursused harilikult annavad oma ainekst narratiivseid tõlgendusi. Nende diskursuste kirjaliku vormistamise tulem on omaette objekt, historiograafilise tekst, millest omakorda võib saada filosoofilise või kriitilise refleksiooni aines. Siit ka tänapäeva ajalooteoorias levinud vahetegemine mineviku tõeluse – mis on ajaloolase uurimisobjekt –, historiograafia – mis on ajaloolase kirjapandud diskursus selle objekti ainel – ja ajaloo filosoofia vahel, mis käsitleb nimetatud objekti ja nimetatud diskursuse võimalikke vahet. Peetagu neid eristusi meeles, et mõista neid erinevaid viise, kuidas moodne kirjandusteooria seostub ajalookirjutuse teooria ja praktikaga.

² Paul Veyne kirjutab: "Ajaloos puudub meetod, sest ajalugu ei nõua mitte kui midagi – seni kuni räägitakse tõtt, on ta rahul. Ajalugu nõuab ainult tõtt, seega ei ole ta teadus, mis nõuab täpsust. Ta ei kehtesta norme; pole mängureegleid, mis teda piiraksid, miski ei ole talle vastuvõetamatu. Säärane ongi ajaloo kui žanri kõige algupärasem tunnus." (P. Veyne. *Writing History: Essay on Epistemology*, tlk. Mina Moore-Rinoluceri, Wesleyan University Press, Middletown, Conn., 1984, lk. 12.)

³ Benedetto Croce. *Primi saggi*, 3. tr. La Terza, Bari, 1951, lk. 38. Narratiivi staatuse kohta historiograafias annab ülevaate minu "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory". – *History and Theory*, 23 (1984, nr. 1), lk. 1–33. Enamik minu

historiograafiateooriat käsitlevaid kirjutisi tegeleb samuti selle küsimusega: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973); *The Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978) ning *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1987). Nimetatud tööd on käesoleva essee lähtekohtadeks; korduse vältimiseks jätan neile edaspidi viitamata.

⁴ Vt. Christopher Norris. *Narrative Theory or Theory-as-Narrative: The Politics of Post-Modern Reason. – The Contest of Faculties: Philosophy and Theory after Deconstruction* (Methuen, London, 1985), 1. ptk.

I

Tänapäeva kirjandusteoorial on ajalookirjutuse mõistmise seisukohast nii otsene kui ka kaudne tähtsus. Otsene selles mõttes, et kirjandusteoorias on nüüdisaegse keeleteooria alusel välja töötatud mõned üldisemad diskursusteooriad, mille abil on võimalik ajalookirjutust analüüsida ja tuvastada selle konkreetset kirjanduslikke (s.t. poeetilisi ja retoorilisi) aspekte. Asendanud varasema, 19. sajandil hea kirjutise saladuseks peetud stiili mõiste diskursiivstruktuuri mõistega, pakub moodne kirjandusteooria välja hoopis uusi käsitusi kirjutatud sõnast endast. Need uued käsitused kirjutatud sõnast võimaldavad eritleda ajaloodiskursuse vormi ja sisu vahekorda täpsemalt kui varasemal ajal, mil lähtuti arusaamast, et ajaloodiskursuse liha moodustavad faktid ja et stiil on üksnes selle vähem või rohkem meelitatav, ent mitte mingil juhul olemuslik pealisrüü.⁵ Nüüdisajal on võimalik äratundmine, et mitte vähem kui kujutleva diskursuse puhul, moodustab ka tõelisdiskursuse [*realistic discourse*] puhul keel niihästi vormi kui ka sisu ning et seda keelelist sisu tuleb vaadelda koos ülejäänud sisudega (faktilise, kontseptuaalse ja žanrilisega) mis ühtekokku moodustavad diskursuse kogusisu. See äratundmine vabastab historiograafiakriitika asjatust truudusest otsemõttelisusele ja võimaldab ajaloodiskursuse analüüsil märgata, kui suurel määral see diskursus ühtlasi loob oma ainekse sellest kõnelemise käigus. Arusaam, et ka keeleline vorm moodustab sisu, ähmasab piirjoont otsemõtteliste [*literal*] ja kujundlike [*figurative*] diskursuste vahel ning annab aluse otsida kujundlikke elemente ja analüüsida nende funktsiooni ka historiograafilises, mitte ainuüksi fiktsioonipõhises proosas.

Moodne kirjandusteooria omab ajalookirjutuse seisukohast kaudset tähtsust selles mõttes, et kirjandusteooria kesksed käsitused keelest, kõnest, kirjutusest, diskursusest ja tekstuaalsusest võimaldavad sissevaadet probleemidesse, mida traditsiooniliselt püstitas ajaloofilosoofia, nagu ajaloodiskursuse žanriline klassifikatsioon, ajalooesituse [*historical representation*] suhe oma referentidega, ajalooseletuse [*historical explanation*] epistemoloogiline staatus ning ajaloolase koostatava diskursuse tõlgenduslike aspektide vahekord kirjelduslike ja seletavatega. Moodne kirjandusteooria heidab valgust kõigile neile probleemidele, võimaldades tähelepanu pöörata ühele täiesti ilmsele asjaolule ajaloodiskursuse puhul, millega siiski

alles viimasel ajal on hakatud süsteemselt arvestama – nimelt et iga ajalugu on eelkõige sõnateos, üht kindlat liiki keelekasutuse saadus. See lubab arvata, et kui ajaloodiskursust nähakse teatavat liiki teadmiste andjana, tuleb seda esmalt analüüsida kui keelelist ehitist.

Huvitava kombel taipasid ajaloofilosoofid keele tähtsust ajaloodiskursuse mõistmiseks äärmiselt hilja – eriti kui arvestada, et nüüdisaegse filosoofia üks keskseid huviobjekte teiste teadusvaldkondade käsitlemisel on nimelt keel. Selline lapsus leidis aset osalt seetõttu, et tänapäeva ajaloolased ise on kaldunud võtma oma keelt probleemitu ja kristalselt läbipaistva meediumina, mille abil esitatakse nii minevikusündmusi kui ka omi mõtteid nende sündmuste kohta. Ent asi oli ka ajaloodiskursuse oma analüüsiobjektiks valinud filosoofide veendumuses, et diskursuse faktiline ja mõisteline sisu on eraldatavad selle kirjanduslikust ja keelelistest vormist, kui tahetakse hinnata diskursuse tõesisaldust ja vahekorda tõelusega. Nii näiteks on ajaloofilosoofid viimasel ajal alati käsitlenud narratiivi mitte niivõrd sõnaehitiseks kui omalaadse jutustavas vormis seletusena ning vaadelnud ajalookirjutises esitatud jutustust argumentatiivsetest ideedest koosneva ehitiseks, mille osi ühendavad pigem loogikalised (süllogistilised) kui keelelised seosed. Kõik see lubas arvata, et ajaloodiskursuse sisu on võimalik keelelisest vormist välja puhastada, serveerida igasugustest kujundlikest ja troobilistest osistest vaba tihendatud parafraasina ning alutada loogilise sidususe kontrollile kui arutluse ja predikatiivse vastavuse kontrollile kui faktikogum. Kummatigi vaadati seejuures mööda sellest peamisest “sisust”, millela ajaloodiskursust ei saaks olla – keelest.

Sellal kui ajaloodiskursuse analüüsis eelistati valdavalt arutluse mudelit [*argument model*], näitasid mitmed filosoofid nagu Quine, Searle, Goodman ja Rorty just nimelt seda, kui raske on isegi loodusteaduste diskursustes – kõnelemata säärasest formaliseerimata diskursusest

⁵ Ma püüdsin käsitleda antud küsimust artiklis: *The Problem of Style in Realistic Representation: Marx and Flaubert. – The Concept of Style*, toim. Berel Lang (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1979), lk. 213–229. Vt. ka Stephen Banni suurepärase raamatut: *The Clothing of Clío: A Study of the Representation of History in Nineteenth-Century Britain and France* (Cambridge University Press, Cambridge, 1984) ja Linda Orri oivalist arvustust sellele ajakirjas *History and Theory*, 24 (1985, nr. 3), lk. 307–325.

nagu ajaloo oma – eristada seda, millest räägitakse, sellest, kuidas räägitakse.⁶ Nende töödes leidis kinnitust nüüdisaegse keeleteaduse üks alustrajavaid eeldusi, mille kohaselt keel ei ole kogum tühje vorme, mis ootavad täitmist faktilise ja mõistelise sisuga või on kinnistatud maailmas leiduvate iseseisvate referentide külge, vaid on ka ise üks maailma “asjadest” oma kujundliku, troobilise ja kujunemisloolise sisuga, mida ta kannab endas juba enne konkreetse lausungis aktualiseerumist. Kõik see lubas arvata, et kogu vahe kujutleva ja realistliku kirjutuse ning fiktsiooni- ja faktipõhise diskursuse [*fictional and factual discourse*] vahel, millest lähtuvalt historiograafilisi kirjutisi oli analüüsitud juba sellest ajast peale, kui neid 19. sajandi algul retoorikast eristama hakati,⁷ vajab ümberhindamist ja -mõtestamist.

Oigupoolest oleks ka kõige põgusam konkreetsete ajalooliste tekstide keeleline vaatlus näidanud, et historiograafilise diskursuse sisu on vormist lahutamatu. Seda kinnitab fakt, et klassikalisi historiograafilisi teoseid hinnatakse kõrgelt nende kirjanduslike omaduste tõttu veel kaua pärast seda, kui neis sisalduv teave on iganenud ja seletused on omandanud vastava ajastukultuuri käibefraaside staatuse. Tõsi on, et kõneldes näiteks Herodotose, Tacituse, Guicciardini, Gibboni, Michelet', Tocqueville'i, Burckhardti, Mommseni, Huizinga, Febvre'i või Tawney historiograafiliste klassikateoste kirjanduslikkusest peame nende autorite eeskujulikult õnnestunud kirjutamisstiili kõrval sageli silmas ka nende staatust olla tõlgendava vaimu eeskujud. Ent liigitades nende teosed kirjanduseks ei kustuta me neid teadmisi andvate liigist, vaid üksnes näeme, kui suurel määral kirjandust ennast tuleb pidada sellesse liiki kuu-

luvaks, kuna ka kirjandus pakub meile samasuguseid tõlgendava vaimu eeskujusid. Kirjandusdiskursus võib erineda ajaloodiskursusest selle poolest, et esimene osutab peamiselt kujuteldavatele, mitte tõsielulistele sündmustele, ent kahe diskursuse sarnasus on suurem kui nende erinevus, sest mõlemad kasutavad keelt nii, et on võimatu teha selget vahet diskursiivse vormi ja tõlgendava sisu vahel.

Just neil põhjustel vajavad ajaloodiskursuse varasemad, jälgendusel või mudeldamisel põhinevad teooriad hülgamist, ümbertöötamist või täiendamist. Ajalugu, nagu ütleb Frank Ankersmit, pole niivõrd pilt, mis peaks sarnanema käsitlevate objektidega, ega mudel, mis on “teatavate tõlkereeglite kaudu minevikuga ühendatud”, kui “keerukas keeleline ehitis, mille eriomane otstarve on näidata mineviku üht osa.”⁸ Selle vaateviisi kohaselt ei saa ajaloodiskursust võrrelda pildiga, mis võimaldab vaatajal selgemini näha mingit objekti, mis muidu jääks ebamääraseks ja tajumatuks. Ka ei ole tegu seletusprotsessi saadusega, mis peaks lõppkokkuvõttes andma meile ammendava vastuse küsimusele, mis konkreetses mineviku sektoris “tegelikult juhtus”. Otse vastupidi, ajaloodiskursus – kui kasutada lauset, mida populariseeris E. H. Gombrich oma Lääne realistliku kunsti käsitlustes – pole niivõrd pildi või mudeli valmistamine millestki väljaspoolsesse tõelusse kuuluvast kui sõnakujundi, diskursiivse “asja” loomine, mis juhib meie tähelepanu osutatavale ja heidab sellele valgust, ent samas ka mõjutab seda, kuidas me osutatavat tajume.⁹

Paul Ricœur väitis, et historiograafiline tekst on seotud oma referendiga samamoodi, nagu metafooris on asendaja seotud asendatavaga. Tema peab ajaloodiskursust omalaadseks

⁶ Parima ülevaate nimetatud filosoofide tähtsusest ajalooteksti teooriale annab F. R. Ankersmit. The Dilemma of Contemporary Anglo-Saxon Philosophy of History. – History and Theory, Beiheft 25 (1986). F. R. Ankersmit. Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language (Nijhoff, The Hague, 1983) püstib ajaloolise narratiivi küsimuse hoopis uuel tasemel ja teisiti kui kõik varasemad väitlused.

⁷ 19. sajandi alguseni käsitleti historiograafiat kui kõnekunstidiskursuse osa ja retoorikateooria ainet. 19. sajandi vältel aitas teaduslikkust taotlev liikumine ajalookäsitlusel siiski retoorikast lahku lüüa. Toppeltrünak retoorikale, milles ühelt poolt osales romantiline luulekunst ja teiselt poolt positiivistlik filosoofia, päädis retoorika üldküsimisele ärapõlgamisega kogu Lääne kõrgkultuuris. Kirjapraktikana asendas kõnekunsti-diskursuse kirjandus ja üldise keeleteaduse rollis asen-

das retoorikat *filoloogia*. Ajalookirjutuse teoorias kerkis seejärel esile ajaloo ja kirjanduse vahekorra probleem, aga kuna ajalugu peeti üldiselt salapäraseks luuleloomeliseks produktiks, polnud see probleem kuidagi lahendatav. Mis puudutab ajaloo vahekorda filoloogiaga, siis üldtunnustatud seisukoha järgi oli filoloogia ajaloolise meetodi rakendus lingvistiliste nähtuste käsitlemisel. Ent kuna ajaloolist meetodit omakorda peeti üksnes filoloogilise meetodi rakenduseks ajaloolise (dokumenteeritud) teabe käsitlemisel, kujutas küsimus meetodist endast tegelikult väljapääsmatut tautoloogilist ringi. Vt. minu essee: Rhetoric and History. – Hayden White, Frank E. Manuel, toim. Theories of History: Clark Memorial Library Papers (William Andrews Clark Memorial Library, Los Angeles, 1978); ning Lionel Gossman. History and Literature: Reproduction or Signification. – The

laiendatud metafooriks – traditsiooniliselt määratletakse nii allegooriat –, mistõttu seda tuleks võtta kujundliku, mitte ainuüksi otsemõttelise ja tehnilise tasandi kõnena.¹⁰ Seetõttu tundubki ajaloodiskursus alati sarnaselt kirjandusliku diskursuse ja üldse kujundliku keelega, nagu Ankersmit ütleb, “tihke ja läbipaistmatu”, mitte kerge ja läbipaistev, ega allu parafraseerimisele, nagu ka mitte analüüsile puhtloogikalistel mõistete abil.¹¹ Nagu luulediskursus Jakobsoni järgi, nii on ka ajaloodiskursus intentsionaalne, see tähendab süsteemselt intra- ja ekstrareferentsiaalne ühtaegu. See intentsionaalsus annab ajaloodiskursusele “asisuse” kvaliteedi, mis sarnaneb poeetilise fraasi omaga, ning just seetõttu ei saa ajaloodiskursuse teadmise-efekti mehhanismi mõista ajaloolase teadvuse ja minevikumaailma vahelise suhte epistemoloogilise analüüsi abil – pigem aitab seda mõista teaduslik käsitlus keele abil ja keeles loodud asjade suhtest kõigi teistsuguste tõelust moodustavate asjadega. Lühidalt öeldes ei tohiks ajaloodiskursust vaadata esmajärjekorras kui üht erilist “teadvuse toimimisviisi” tõeluse tunnetamisel või kirjeldamisel, vaid kui erilist keelt, mis sarnaselt metafoorse kõne, sümbolikeele ja allegoorilise väljendusviisiga alati ütleb midagi muud, kui esmapilgul paistab, ning näitab alati üht maailma tahku mõnd teist peites.

Just historiograafia klassikaliste suurteoste metafoorsus on põhjus, miks ükski neist pole ühtki ajaloolist probleemi lõplikult ära lahanud, vaid pigem avanud mõne uusi käsitlusi innustava vaatenurga minevikku. Just see tõik annab meile õiguse liigitada ajaloodiskursus pigem tõlgenduseks kui seletuseks või kirjelduseks – mitte teadmishimu vaigistavaks, vaid eeskätt

aina uut käsitelu, aina uut diskursust, aina uusi kirjutisi ajendavaks tekstiks. Nagu ütleb Ankersmit:

“Historiograafia ajaloo silmapaistvad raamatud nagu Ranke, de Tocqueville'i, Burckhardti, Huizinga, Meinecke ja Braudeli kirjatööd ei lõpeta ajaloolist väitlust, ei tekita tunnet, et nüüd me siis teame, kuidas asjad minevikus tegelikult olid ja et viimaks ometi valitseb selgus. Vastupidi, need raamatud on osutunud väga võimsateks tõugeteks uutele kirjatöödele – pigem tekitavad need võõrandatuse mineviku suhtes, selle asemel et tõsta see postamendile historiograafiamuuseumis, et me võiksime seda iga võimaliku nurga alt vaadelda.”¹²

Millestki ei järeldu, et me ei tohiks teha vahet kahe eraldi tegevusala – ajaloo uurimise (ajaloolase poolt mineviku kohta teavet sisaldava arhiiviga töötamise) ja ajalookirjutuse (ajaloolase poolt diskursuse koostamise ja selle kirjalikku vormi tõlkimise) vahel. Oma töö uuriaval etapil püüab ajaloolane leida tõe mineviku kohta ja hankida unustatud, maha saladud või hägunenud teavet, ning sellest teabest mõistagi võimalikult paremini aru saada. Ent pärast seda uurivat etappi – mis tegelikult ei erine kuigivõrd ajakirjaniku või detektiivi samalaadsest tööst – ja enne ajalookirjutuse valmimist tuleb teostada arvukalt transformatiivseid operatsioone, mille käigus ajaloolase mõtlemise kujundlikkus ei taandu, vaid võimendub.

Teel arhiivitöölt diskursuse koostamiseni ja selle kirjalikku vormi tõlkimiseni tuleb ajaloolastel kasutada samu keelelisi kujundiloome strateegiaid, mille abil ilukirjanikud varustavad oma diskursused varjatud, teiseste ja konnotatiivsete tähendustega, mis muudavad nende teosed mitte üksnes sõnumina vastuvõetavaks,

Writing of History: Literary Form and Historical Undemanding. Toim. Robert H. Canary, Henry Kozicki (University of Wisconsin Press, Madison, Wis., 1978). Filoloogია kui pseudoteaduse paljastuse kohta vt.: Hans Aarsleff. From Locke to Saussure: Essays on the Study of Language and Intellectual History (University of Minnesota Press, Minneapolis, 1982), lk. 278–292. Tüüpilise näite historiograafia käsitlemisest 18. sajandi retoorikas annavad ebaõiglaselt alahinnatud Hugh Blairi terased tähelepanekud: Hugh Blair. Lectures in Rhetoric and Belles-Lettres (1783, uustrükk University of Southern Illinois Press, Carbondale, 1965), 2. kd., lk. 246–289.

⁸ F. R. Ankersmit. Dilemma, lk. 44–74.

⁹ E. H. Gombrich. Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation (London, 1960), *passim*. Vt. ka minu essee: The Culture of Criti-

cism. – Liberations: New Essays on the Humanities in Revolution, toim. Ihab Hassan (Wesleyan University Press, Middletown, Conn., 1971), 4. ptk.

¹⁰ Käsitlesin Ricœur'i teooriaid oma raamatus “The Content of the Form”, peatükis “The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricœur's Philosophy of History”. See on ümbertõõtatud ja täiendatud versioon minu arvustusest Ricœur'i raamatule “Aeg ja jutustus”, mis ilmus algselt pealkirja all “The Rule of Narrativity: Symbolic Discourse and the Experiences of Time in Ricœur's Thought” väljaandes “A la recherche du sens / In Search of Meaning”, toim. Theodore-F. Geraets (University of Ottawa Press, Ottawa, 1985), lk. 287–299.

¹¹ F. R. Ankersmit. Dilemma.

¹² Sealsamas.

vaid ka sümbolehitistena loetavaks.¹³ Ajaloodiskursuses sisalduv latentne, teisene või konnotatiivne tähendus on selle silmanähtava sisu – sündmuste – tõlgendus. Tüüpiline ajaloodiskursustes esinev tõlgendus annab pelgale kronoloogilisele sündmuste jadale narratiivsetest fiktsioonidest tuttavate süžeestruktuuride [*plot structures*] vormilise sidususe. Sündmuste kroonika varustamine süžee struktuuriga, mida ma nimetan süžeestamiseks [*emplotment*]*, toimub pigem troobiliste kui loogiliste diskursiivvõtete abil.

Järelikult kui me tahame jõuda analüütiliste kategooriateni – mis on vajalikud mõistmaks, kuidas ajaloodiskursus annab talle iseloomuliku teadmise-efekti –, siis peab loogikalist analüüsi toetama tropoloogiline analüüs. Kui loogiku vaatenurgast ongi tüüpilisel ajaloodiskursusel entümeemi, mitte ehtsa süllogismi ehitus, siis tuleb see sellest, et “üleminekid”, mis määravad niihästi sündmuste jada varustamist süžeele iseloomuliku sidususega kui ka faktikogumi varustamist sellele omistatava tähendusega, on pigem troobilised kui loogilised. Õigupoolest just troobistamise, mitte loogilise deduktsiooni abil on võimalik minevikusündmuste kogumeid, mida oleme otsustanud nimeada ajalooliseks, (esiteks) *esitada* korrapärase kroonikana; (teiseks) süžeestamise abil *transformeerida* jutustuseks, millel on tuvastatav alg-, kesk- ja lõpposa; ja (kolmandaks) *konstitueerida* aluseks kõigile vormilistele põhjenditele – olgu tunnetuslikele, eetilistele või esteetilistele –, millega soovitakse faktide “tähendust” tõestada. Need kolm troobilist abduktsiooni esinevad iga ajaloodiskursuse kompositsioonis, isegi niisugustes, mis nüüdisaja strukturalistli-

ku historiograafia kombel väldivad jutustust ja püüavad piirduda institutsioonide ning pikaajaliste sünkroonsete ökoloogiliste ja etnoloogiliste protsesside statistilise analüüsiga.

Miks ma nimetan neid abduktsioone troobilisteks?

Kõigepealt – kuigi sündmused võivad toimuda ajas, on kronoloogilised koodid, mida nende spetsiifilistesse aegüksustesse jaotamiseks kasutatakse, kultuurispetsiifilised, mitte loomulikud, ja liiatigi nõuavad ajaloolaselt spetsiifilise sisuga täitmist, kui ta soovib võtta neid järkudena ajaloolise arengu katkematus protsessis. Kroonika koostamine jutustuse algosadega varustatud sündmuste kogumina on olemuselt pigem poeetiline kui teaduslik operatsioon. Sündmused võivad olla ette antud, ent nende funktsioonid jutustuse algosadena on neile omistatud – diskursiivvõtetega, mis on olemuselt rohkem troobilised kui loogilised.

Teiseks – sündmuste kroonika transformatsioon jutustuseks (või jutustuste sarjaks) eeldab valiku sooritamist ajaloolase kultuuritraditsioonis leiduvate süžeeüüpide vahel. Ja kuigi tavast tulenevalt võib see valik piirduda nende süžeeüüpidega, mida arvatakse vastavat vaatluse all olevate sündmuste tüübile, on see valik vähemalt suhteliselt vaba. Pole olemas ei loogilist ega ka loomulikku ajendit, mis sunniks kedagi süžeestama [*emplot*] üht sündmuste jada näiteks tragöödiana, mitte komöödia või romansina. Kas on olemas olemuslikult traagilised sündmused või sõltub kõik sellest, mis vaatepunktist neid vaadata? Tegelike sündmuste süžeestamine konkreetset liiki looks (või konkreetset liiki lugude seguks) on nende sündmuste troobistamine. Kuna lugusid ei elata, pole olemas midagi sellist, nagu tõestisündinud lugu. Lugusid jutustatakse või kirjutatakse, mitte ei leita. Ja mis puutub mõistesse “tõestisündinud lugu”, siis on siin sisuliselt tegu vasturääkivusega mõistete ühendamises. Kõik lood on väljamõeldud, fiktsioonid. Mis mõistagi tähendab, et need võivad olla tõesed ainult metafoorses tähenduses ning selles tähenduses, milles kõnekujund saab olla tõene. Kas see on piisav tõesus?

Ja kolmandaks – ükskõik milliseid põhjendeid ajaloolane kroonikas sisalduvate sündmuste tähenduse seletamisel ka ei kasutaks, räägivad need ühtviisi nii sündmustest endist kui ka süžest, mida ta kroonika konkreetset liiki jutustusena vormistamiseks kasutas. See tähendab, et ajaloodiskursuse põhjendid on õieti teise astme fiktsioon, fiktsioon fiktsioonist või fikt-

¹³ Roland Barthes. *The Fashion System*, tlk. Matthew Ward ja Richard Howard (Hill and Wang, New York, 1983), lk. 230–232.

* Ingliskeelse mõiste *plot* (ja selle tuletise *emplotment*) eestindamine pole probleemitu. Siin on jäädud pidama vastete ‘süžee’ ja ‘süžeestamine’ juurde, lühendades White’i enda seletusest, mille järgi sõnapaar *story* ja *plot* vastab tema mõistekasutuses vene formalistide pakutud sõnapaarile ‘faabula’ ja ‘süžee’ (vt. H. White. *Tropics of Discourse*. Baltimore ja London, 1978, lk. 77, viide 21). Varem on *plot*’i vahendatud ‘intrigiiks’ ja *emplotment*’i ‘intrigiistamiseks’ (vt. H. White. *Vastus professor Chartier’ neljale küsimusele*. – *Vikerkaar* 2000, nr. 8/9, lk. 88–97. Tlk. M. Väljataga). E. Annus on eelistanud *plot*’i eestindada ‘plottiks’ (E. Annus. *Kuidas kirjutada aega*. Tallinn, 2002, lk. 41). *Toim.*

sioon fiktsiooni loomisest, mille vahekord süžeeaga on samasugune nagu süžeel kroonikaga. Harilikult on seletus niisugune jutustus, millest sündmused on välja jäetud ja mis pakub loogiliseks (või tehnilisemalt öeldes nomoloogiliseduktiivseks) töötluseks ainult oma kontseptuaalset (ühel pool faktid, teisel pool süžee sisendid) sisu.

Strukturalistlikus ajaloodiskursuses saavutatakse "teadusliku" kirjelduse efekt varem süžeeastatud ajaloosündmuste desüžeeastamise teel, mitte lähenemisega, mida loodusteadused kasutavad looduse mõistmiseks. Paul Ricœur näitas oma hiljutises raamatus "Aeg ja jutustus", kuidas "Annaalide" koolkond pidi algul oma minevikukirjeldustesse sisse ehitama narratiivsed diskursiivstruktuurid, mis võimaldasid neid välja pakkuda spetsiifilises mõttes ajaloolistena, ning seejärel puhastama need narratiivsusest, mis võimaldas neid välja pakkuda teadusliku analüüsina.¹⁴ Nagu ilmneb, on ajalooliste materjalide teaduslik käsitlemine historiograafilistes refleksioonides võimalik üksnes teatava troobilise põike abil, mis pole tunnetuslikus mõttes sugugi rohkem, aga ka mitte vähem põhjendatud kui see, mis võimaldab samu materjale käsitleda kirjanduslikult.

Ajalooteadustes pole kunagi toimunud koperniklikku revolutsiooni nagu toimus loodusteadustes. Vaid loodusteaduste kõrge maine tõttu – sest tänu neile on nüüdisaja inimesed saavutanud loodusjõudude üle voli, millest enne võidi ainult unistada – püütakse neile omaseid kirjeldus-, analüüsi- ja seletuspõhimõtteid rakendada ka ajaloos. Ent seni, kuni säärast koperniklikku revolutsiooni pole toimunud, jääb ajalooteadusele vabadus valida meetodid mineviku uurimiseks ja diskursuse laadid sellest kirjutamiseks. Historiograafias on diskur-

sus alati olnud ja ilmselt ka jääb ühtaegu reeglitele alluvaks ja reegleid loovaks. Ükskõik millises teaduses on uute reeglite loomine võimalik ainult vanade troobistamise, neist põikamise teel, kuid historiograafias on ka vanade reeglite rakendamine võimalik ainult tropoloogilist taktikat kasutades. See ei tähenda, et traditsiooniline historiograafia on olemuselt ebatõepärane, vaid üksnes et selles leidub kaht liiki tõdesid – faktilisi ja kujundlikke.

II

Tropoloogia pole muidugi mõista üks paljudest keeleteooriatest, vaid neoklassikalisest retoorikast pärinev enam-vähem süstematiseeritud kogum käsitusi kujundikasutusest keeles.¹⁵ See võimaldab analüüsida formaliseerimata ja eriti pragmaatiliste diskursuste osiseid, tasan-deid ja kombinatoorseid protseduure.¹⁶ Tropoloogia keskendub üleminekutele diskursuses – üleminekutele ühelt üldistustasandilt teisele, ühelt sekventsiaalselt teisele, kirjelduselt analüüsile või vastupidi, kujundilt alusele või sündmuselt kontekstile, ühe žanri tavadel teise omadele ühe diskursuse piirides ja nii edasi. Need üleminekud võivad alluda loogilise ekspositsiooni, matemaatilise projektsiooni, statistilise tuletuse või žanriliste või kõnekunstiliste tavade (jutustuse, juriidilise dispuudi, poliitilise väitluse jne.) vormilistele reeglitele, kuid enamasti neis rikutakse nimetatud reegleid.¹⁷ Keerukates diskursustes nagu historiograafia ega õigupoolest üheski humanitaarteaduses pole diskursuse ülesehituse kohustuslikke reegleid. Erinevalt üleminekutest formaliseeritud diskursustes, mis alluvad selgesõnalistele valikuga kombinatsioonireeglitele, ei ole üleminekud

¹⁴ P. Ricœur. *Time and Narrative*, tlk. Kathleen McLaughlin ja David Pellauer (University of Chicago Press, Chicago, 1984), 2. kd., lk. 208–225.

¹⁵ Ma püüan Valesio järgedes kinnistada retoorikale tähendust 'teoreetiline diskursusekäsitlus', analoogia põhjal poetikaga kui teoreetilise luulekäsitlusega. Vt. Paolo Valesio. *Novantiqua: Rhetorics as a Contemporary Theory* (University of Indiana Press, Bloomington, 1980), 1. ptk.

¹⁶ Kuid meie tropoloogiast pole kasu ainuüksi formaliseerimata diskursuste, vaid ka formaliseeritud diskursuste analüüsis. Formaliseeritud diskursused on ju need, milles sõnavara, grammatika ja süntaks on tropologiseeritud avalikult ja süstemaatiliselt, mitte varjatult ja süsteemitult. Just seetõttu ei nõua forma-

liseeritud diskursused sellist analüüsi nagu formaliseerimata diskursused.

¹⁷ D. H. Fischer. *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought* (Harper & Row, New York, 1970), lahterdab ära kõik ajaloolaste diskursustes esinevad loogikavead kõige tehnilisematest kõige spekulatiivsemateni. Fischeri eesmärk oli teadvustada ajaloolastele senisest rohkem arutluskäigu tehnilisi tahke. Tegelikult demonstreerib ta võimatust kirjutada ajaloodiskursust ilma hulga arutlusvigadeta. Kas ta arvab, et need ajaloolaste teosed, mis sisaldavad hulgaliselt arutlusvigu, tuleks kõrvale jätta? Muidugi mitte – sedalaadi teosed vajavad hoopiski retoorilist analüüsi. Ajaloodiskursuse loogika ongi retoorika.

ega nende järjestus üheski formaliseerimata diskursuses kunagi ette teada enne nende aktualiseerumist konkreetse lausungis. Just seetõttu on püüded koostada narratiivi loogikat või isegi ainult grammatikat lõppenud edutult. Küll aga on üleminekuid võimalik tuvastada ja tüüpideks jaotada ning koostada nende esinemise liigiomased mudelid vastavalt spetsiifilistele diskursustele.

Keeles, kõnes ja diskursuses esinevate troopide klassifikatsioon on keeleteaduse, semiootika, neoretoorika ja dekonstruktsionismi täni lõpetamata (ja põhimõtteliselt lõpmatu) ettevõtmine. Kumatigi tõusevad põhilistena esile neoklassikalised retoorikateoorias nimetatud neli üldist troobitüüpi: *metafoor* (põhineb sarnasusel), *metonüüm* (põhineb külgnärvusel), *sünekdohh* (põhineb osa samastamisel tervikuga) ja *iroonia* (põhineb vastandusel).¹⁸ Neist neljast troobist, kujundiloomes põhiehitistest tulenevate kategooriate abil on võimalik kindlaks määrata, mil viisil on sõnaüksused seotud mõtteüksustega (näiteks "õun" kiusatusega) lausungi paradigmaatilisel teljel ning diskursuse üks faas eelneva ja järgneva faasiga (näiteks üleminekulõigud ja -peatükid) süntagmaatilisel teljel. Kui terves diskursuses on valdav üks sõnade ja mõtete seostamise viis, siis on antud diskursuse ehitus tervikuna tropoloogiliselt kirjeldatav. Nimetatud troobilised ehitised – metafoor, metonüüm, sünekdohh ja iroonia (ja Northrop Frye järgi neile vastavad süžee tüübid – romanss, tragöödia, komöödia ja satiir) – võimaldavad ajaloodiskursusi klassifitseerida

märksa täpsemalt kui tavapärane jaotus ajaloo protsesside lineaarseks ja tsükliliseks esitusviisiks.¹⁹ Lisaks võimaldavad need palju selgemi ni mõista, kuidas ajaloodiskursus sarnaneb ja koguni kattub väljamõeldud narratiiviga [*fictional narrative*] niihästi strateegiate poolest, mida kasutatakse sündmuste tähenduste omistamiseks, kui ka käsitletava tõe liigi poolest.

Väga lihtne oleks kõige selle peale küsida: "Ja mis siis?" Nagu ütles Arnaldo Momigliano: "Miks peaks mulle korda minema, kas ajaloolane eelistab näidata osa terviku asemel või tervikut osa asemel? Tegelikult mind ju ei huvita, kas ajaloolane valib eepilise stiili või toob oma jutustusse sisse kõnelused (*discorsi*). Mul pole mingit alust eelistada sünekdohhilisi ajaloolasi iroonilistele või ümberpöördule."²⁰ Momigliano ainus nõue ajaloolastele on, et nad leiaksid tõe, esitaksid uusi fakte ja pakuksid välja faktide uusi tõlgendusi. "Muidugi," möönab ta, "peavad nad ajaloolase nimetuse õigustamiseks vormistama oma uurimused mingil moel lugudeks. Aga nende lood peavad olema tõestisündinud lood."²¹ Ainult faktide tõesus ja ilmselt ka tõlgenduste usutavus loevad; keeleline vorm ja žanr, milles need esitatakse, diskursuse sõnastus ja retoorika ei tule arvesse.

Ometi on oluline, kas sündmusi käsitletakse platonliku realisti kombel kui osi tervikust (millel on oma, üheski osas aimumatu tähendus) või käsitletakse tervikut nominalisti kombel üksnes kui koostisosade summat. See on oluline, sest määrab, mis liiki tõdedeni mingite

¹⁸ Tropoloogia on tänapäevase ja iseäranis semiootilise lingvistika läbitallamata maa. Osale teoreetikutest kujutab see teisejärgulist, osale põhiprobleemi diskursuse analüüsis. Jakobson, Benveniste, Burke, Lausberg, Bloom, de Man, Derrida, Liège'i ülikooli *Mu* rühm, Perelman, Todorov, Barthes ja paljud teised nägid selles põhiprobleemi. Mina alustasin Vicost, jõudsin Nietzsche juurde ("Geschichte der griechischen Beredsamkeit". – Werke, 3. tr., 2. kd., Philologica (Otto Crusius, Leipzig, 1912), lk. 201–267; sealt Kenneth Burke'ini, olgu ära märgitud "The Grammar of Motives", (University of California Press, Berkeley, 1969, lisa D, "Four Master Tropes", lk. 503–519); ja sealt edasi eelmises lauses loetletud autoriteni. Traditsiooniline klassitsistliku ajajärgu retoorikateooria kaldub pidama tropoloogiat kõne- ja mõtlemiskujundite teooriaks, kuna aga nimetatud autorid näevad selles diskursusetooria alust. Tropoloogia psühholoogilistest alustest huvitatutele on tingimata vajalik Freudi arutlus esmastest mõtteprotsessidest: The Interpretation of Dreams. – The Dreamwork, 6. ptk.,

tlk. ja toim. James Strachey (1900, kordustrükk: Avon Books, New York, 1965). Siin sõnastab Freud troobid kui neli mehhanismi, mis tema arvates transformeerivad unenäomõtted unenäo sisuks – nihe, tihendamine, sümbolism ja teisene töötlus.

¹⁹ Pikema põhjenduse annavad minu "Metahistory" ja "Tropics of Discourse". Paljudele arvustajatele see põhjendus ei meeldi. Vrd. P. Ricoeur. Time and Narrative, 1. kd., lk.161–168, ja Sande Cohen. Historical Culture: On the Recoding of an Academic Discipline (University of California Press, Berkeley, 1986), lk. 81.

²⁰ A. Momigliano. La retorica della storia e la storia della retorica. – Sui fondamenti della storia antica (Einaudi, Torino, 1984), lk. 466. Tegu on hoiakult vae nuliku, aga õiglase kriitikaga minu tööle. Ma jätan siinkohal analüüsima Momigliano oma diskursuse retoorika, kuid kui ma seda teeksin, siis ma tõenäoliselt alustaksin nimetatud essee pealkirjast.

²¹ Sealsamas.

konkreetsete sündmuste uurimine võib välja viia. Ja ma olen veendunud, et isegi Momigliano nõustuks, et farsistiili valimine mõne konkreetse ajaloosündmuse esitamiseks poleks üksnes tõsine maitsevääratus, vaid ka moonutaks tõde. Sama kehtib iroonilise esituslaadi kohta. Esituslaad, näiteks iroonia, moodustab diskursuse sisu, mitte pelgalt vormi – nagu igaüks, keda irooniliste märkustega on rünnatud, väga hästi teab. Kui ma kõnelen kellestki või millestki iroonilises laadis, siis on see midagi enam kui oma tähelepanekute vaimukasse stiili rüütamine. Ma ütlen kõnealuste kohta midagi enam kui ja muud kui see, mida pealtnäha väljendab minu kõne otsemõtteline tasand. Sama kehtib ajaloodiskursuste kohta, milles valdab irooniline laad, ja ka kõigi teiste sõnastuslaadide kohta ükskõik millest kõnelemisel.

Samaga võime vastata nendele ajaloolastele ja ajaloo filosoofidele, kes ei tunnista ajalootekstide retoorilist analüüsi põhjendusel, et see juhib meid kõrvale hoopis tõsisematest probleemidest, millele poliitiliselt teadlik või ühiskondlikult aktiivne kriitika peaks tähelepanu pöörama. Ühes oma hiljutises essees kirjutab Gene Bell-Villada, üks ajalootundlikke Ladina-Ameerika kirjanduse kriitikuid, nõnda:

“Samal ajal, seistes omal maal vastamisi ühiskondlik-poliitilise panoraamiga, mis hakkab omandama kergelt “ladinaameerikalikke” tunnuseid, pluss mõningate “sõbralike režiimidega” Lõuna-Ameerikas, kelle käitumine meenutab üha enam natside oma, on Ühendriikide kriitika masinavärk suutnud esineda ainult peente parakirjanduslike skeemidega, rünnakutega referentsiaalsuse pihta ja heietustega teemal “ajalugu on fiktsioon, troop ja diskursus”. Salvadori surmaratsanike tuhandete ohvrite perekondades võib ajalugu äratada hoopis teistsuguseid mõtteid.”²²

Ma ei kahtle, et mainitud perekondades tekitab ajalugu tõepoolest “teistsuguseid mõtteid” kui et see koosneb “fiktsioonist, troobist ja diskursusest” – juhul kui nad üldse kärsivad ajaloo mõelda. Nad oleksid samasugused narrid nagu arvatavasti mina Bell-Villada silmis, kui nad üldse midagi niisugust mõtleksid. Ent see ei puutu tegelikult üldse asjasse. Ajalugu, millest me siin räägime, vormub keeleks, tundeelamusteks, mõteteks ja diskursuseks nende perekondade läbielamiste mõtestamise protsessis. Tema toodud näites on eelkõige tegu poliitiliste läbielamistega, ning üks võimalus selliseid läbielamisi mõtestada on mõelda neist kui ajaloo. Ent seda tõenäolisemalt on säärane

mõtlemine troobiline, diskursiivne ja fiktsiooniline (täheenduses “kujutlev”), mida enam see on poliitiliselt aktiivne või ideoloogiast ajendatud. Pole ka ühtki lahingukärast kõrgemal olevat platvormi – isegi mitte marksistlikku –, mis poleks sarnaselt teistega troobiline, diskursiivne ja fiktsiooniline. Ajalooteadvus veab alt, kui unustatakse, et ajalugu – nii sündmused kui ka nende kirjeldused – mitte üksnes ei toimu, vaid seda tehakse. Liiatigi tehakse seda mõlemal pool barrikaade ja ühtviisi tõhusalt mõlemas leiris.

Bell-Villada mõistab seda suurepäraselt, nagu näitavad tema kommentaarid nüüdisaegsete Ladina-Ameerika kirjanike teoseid läbiva ajalootaju kohta. Tahab ta tõesti öelda, et nende teosed ei anna meile teadmisi tegelikust ajaloost, sest on fiktsioonid? Või et olles fiktsioonid ajaloo teemal, ei sisalda need kujundlikkust ja diskursiivsust? Ons nende romaanid vähem tõepärased, kuna on fiktsioonid? Ons need vähem fiktsioonilised, kuna on ajaloolised? Kas saaks ükski ajalookirjeldus olla sama tõepärane kui need romaanid, kasutamata luulelisi troope, mida kohtame Vargas Llosa, Carpentieri, Donoso ja Cortázari teostes?

III

Ma olen mujal juba esitanud mõned põhjendid eelpool visandatud seisukohtade kaitseks ja historiograafiliste tekstide ulatuslike kommentaaride näitel selgitanud, kuidas neist võib olla abi ajaloodiskursuse kompositsiooni mõistmiseks.²³ Siinkohal ma ei hakka ruumipuudusel neid põhjendeid üksikasjalikult kordama, küll aga osutub ehk vajalikuks kokkuvõtlikult ära tuua mõningad kriitikute vastuväited siin esitatud seisukohtadele. Peamisi vastuväiteid on neli.

Esimene vastuväide käesolevale teooriale on, et see justkui suruks meid keelelisse determinismi või – mõne kriitiku meelest teevad need sama välja – keelelisse relativismi. Selle teooria põhjal võimutsevat ajaloolase üle vangi keelepruuk, milles ta algselt oma uuringu objekti kirjeldab – ta näeb ainult asju, mille

²² G. H. Bell-Villada. *Criticism and the State (Political and Otherwise) of the Americas*. – *Criticism in the University: Triquarterly Series on Criticism and Culture*, nr. 1 (Northwestern University Press, Evanston, Ill., 1985), lk. 143.

²³ Vt. viide 3.

kohta tema keeles leidub mõiste. See tingimus näikse piiravat tõendusmaterjali uurimisel saadavaid teadmisi ega arvesta vaieldamatut tõika, et ajaloolased muudavad uurimistöö käigus oma arusaamu asjadest ja mõtestavad nende tähendusi tõendusmaterjali analüüsides ümber.

Sellesarnane ja üldiselt samadele alustele toetuv väide kerkib seoses ajaloolase lõpetatud kirjaliku ülevaatega oma leidudest. Ajaloodiskursuse tropoloogiline teooria justkui ähmastab ajalooteose olemust, mis on aruanne uurimustöö käigus avastatud faktidest, ajaloolase arvamustest nende faktide tõesuse kohta ja tema parimate võimete kohasest seletusest vastavate tõdede põhjuste või tähenduse kohta või selle kohta, kuidas on need olulised tema uuritud ilmingute mõistmiseks. Oletus, et säärast seletust kätkeva diskursuse osade, tasandite ja mõõtmete omavahelised seosed on troobilised, mitte loogilised või arutluslikud, nurjab ajaloodiskursuse tõetaotlused ja pagendab selle fiktsiooni fantaasiarikkale jaosmaale. Need kaks põhjendit esinevad tihti koos ja leiavad kokkusuutumatul kujul väljenduse väites, et vastav teooria käsitleb historiograafiat üksnes retoorikaharjutusena ja õõnestab sel moel ajalooteaduse taotlust pakkuda oma uurimisobjektide kohta tõdesid ja teadmisi.

Teine peamine vastuväide on suunatud keele troobilise olemuse teooria ning sellest ajaloodiskursuse teooria jaoks tulenevate järelduste pihta. Tropoloogiline keeleteooria näikse kaotavat vahe kujundliku ja otsemõttelise kõne vahel, nähes viimases esimese erijuhtu. See teooria käsitleb otsemõttelist keelt kujundlike uususte kogumina, mida reguleerib ja kanoniseerib otsemõttelise kõnena ainuüksi tava. Niisiis võib see, mis ühel keelekogukonna arengujärgul on otsemõtteline, olla järgmisel arengujärgul kujundlik ja ümberpöörduvalt, nõnda et konkreetse diskursuse tähendus võib muutuda koos iga muudatusega reeglilikus, mille alusel määratakse, kas on tegu otsemõttelise kõnega

või pelgalt metafooriga. See näib lahutavat diskursuses sisalduvad tähendused autori kavatsustest ja tekstides pealtnäha öeldust ja andvat tähenduste üle otsustamise voli lugejatele või lugejate kogukondadele, kellel on lubatud neist välja lugeda, mida nad iganes soovivad või mida otsemõttelise ja kujundliku kõne piire määravad tavad parajasti võimaldavad.

Niisiis tuleb välja, et tropoloogilise keeleteooria alusel polegi võimalik tõeluse konkreetse tõlgenduse õigustamiseks või kritiseerimiseks toetuda faktidele. Fakti mõiste oleks lõpmatukseni ümber hinnatav, sedamööda kuidas muutub käsitus selle kohta, mis on otsemõtteline ja mis on metafoorne ütlus. Lühidalt öeldes ründab tropoloogiline keele- ja diskursuseteooria faktilisuse enda käsitust ja iseäranis ajaloolaste faktilise tööpärasuse taotlust niihästi konkreetseid sündmusi puudutavate väidete osas kui ka nende diskursuse osas tervikuna. Juhul, kui faktiväide pole üheselt võetav otsemõttelises sõnastuses väljendatud olemuslik lause, vaid sisaldab lauset ennast, pluss kirjutamata leppeid määramaks, millist osa lausest tuleb võtta otsemõttelise ja millist kujundlikuna, pole sedalaadi väiteid enam võimalik võtta tähttheliselena. Nagu paberraha, saab neidki otsemõttelisuse kuldmüntide vastu lunastada ainult hetkekursi alusel. Kuna see kurss pidevalt muutub, ei tea keegi, millised on parajasti tõsielulised faktid. Seega ohustab tropoloogiline keeleteooria ajaloo sajanditepikkust katset tegelda faktidega ja seetõttu ka tema kui empiirilise distsipliini staatust.

Kolmas ajaloodiskursusega seonduv põhiline vastuväide tropoloogilisele keele- ja diskursuseteooriale puudutab sellest teooriast tulenevaid järeldusi ajaloolaste uurimisobjektide olemuse kohta. Käesolevast teooriast nagu järelduks, et need objektid ei ole osa reaalsusest (ja isegi mitte mineviku reaalsusest), vaid keelekonstruktsioonid, viirastuslikud ja eba reaalsed objektid, luulelised ja retoorilised väljamõeldised, mis eksisteerivad ainult raamatutes. Ühesõnaga, vastav teooria tõstab esile ajaloodiskursuse poeetilist (enese kohast), konatiivset (afektiivset) ja eelkõige metakeelelist (kodeerivat) funktsiooni, taandades samas selle referentsiaalset (predikatiivset), faatilist (kommunikatiivset) ja ekspressiivset (autoriaalset) funktsiooni.²⁴ Kui ajaloodiskursus on mõeldud eelkõige referentsiaalsena, ekspressiivsena (väljendab autori arutlevat mõttekäiku referendi teemal) ja kommunikatiivsena, siis tropoloogiline diskursuseteooria suhtub aja-

²⁴ Kõnesituatsiooni funktsioonide kohta vt. Roman Jakobson. Closing statement: Linguistics and Poetics. – Style in Language, toim. Thomas A. Sebeok (MIT Press, Cambridge, 1978), lk. 350–358.

²⁵ R. Barthes, "Le discours de l'histoire" ja "L'effet du réel". – Le bruissement de la langue (Editions du Seuil, Paris, 1984), lk.153–174. (Eesti k-s: "Ajaloodiskursus", tlk. Heete Sahkai, ja "Reaalse efekt", tlk. Eva Koff, rmt-s: Roland Barthes. Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid, koost. Marek Tamm, Tallinn, Varrak, 2002, lk. 84–116.)

loosse ebaõigesti kui pelka fiktsiooni. Seega eitatakse referendi reaalsust ja asendatakse see Barthes'i halvustavat väljendit kasutades "reaalse efektiga",²⁵ puhtretoorilise konstruktsiooniga. Ent kuna ajalooteaduse objektid on (või olid) reaalsed ja ajaloolased soovivad neile täpselt osutada ja esitada nende kohta tõeseid väiteid, siis muudab vahe kadumine diskursuse referentsiaalse funktsiooni ja teiste funktsioonide vahel küsitavaks reaalsuse enda olemasolu ja selle realistliku esitamise võimalikkuse.

Kui tropoloogiline keele- ja diskursusteooria näib õõnestavat ajaloolase taotlust tegelda üksikuid reaalseid objekte puudutavate faktidega, siis veelgi suuremas ohus on taotlus tegelda faktidega, mis on olemuselt üldisemad, kollektiivsed või protsessuaalsed. Sest eriti jutustava ajaloolase vahendatud lugu käsitatakse tõese, mitte väljamõelduna. *Tõest* mõistetakse seejuures kokkulangevana sellega, "mis tegelikult juhtus", kuna "mis tegelikult juhtus" all mõistetakse olnud individuaalset või kollektiivset eluvormi, mis üldjoontelt ja ehituselt moodustab loo. Väites et lugu saab olla ainult keele ja fakt diskursuse ehitus, näikse tropoloogiline teooria õõnestavat traditsioonilise ajaloodiskursuse – narratiivi – tõepärasustaotluse legitiimsust. Niisiis võttes aluse teadusliku ajaloolase teaduslikkusetootlusest, võtab ajaloodiskursuse tropoloogiline teooria aluse ka traditsioonilise ajaloolase taotlusest jutustada tõest, mitte kujuteldavat lugu.

Viimane ja neljas vastuväide tropoloogilise keeleteooria kasutamisele ajaloodiskursuse analüüsis koondub järeldeste historiograafikriitiku enda diskursuse episteemilise staatuse kohta. Kui igasugune diskursus on fiktiivne, kujundlik, kujutlev, poeetilis-retooriline; kui selle aines on väljamõeldud, selle asemel et olla tegelikusest võetud; kui seda saab mõista üksnes kujundlikult, nagu tropoloogiline teooria näib ütlevat, siis kas ei kehti sama ka tropoloogi enda diskursuse kohta? Kuidas saab siis kriitik-tropoloog võtta oma diskursust tõsiselt ja nõuda, et teised seda tõsiselt võtaksid? Kas pole siis ka tropoloogia ise fiktsioon ja kõik väited, mis sellele toetuvad, üksnes fiktsioonid fiktsioonidest, mida ta öeldavasti kõikjal näeb? Ühesõnaga näikse tropoloogiline keeleteooria üldse välistavat tunnetuslikult vastutusvõimelise kriitika ja seega õõnestavat kriitika enda jalgealust.

IV

Need vastuväited tunduvad rohkem või vähem mõjuvad olenevalt sellest, mil määral usaldatakse tavakohaseid jaotusi otsemõtteliseks ja kujundlikuks kõneks, referentsiaalseks ja mitte-referentsiaalseks diskursuseks, fakti- ja fiktsioonipõhiseks proosaks, konkreetse diskursuse siuks ja vormiks jne. Juhul, kui usaldus on tugev, tunduvad nüüdisaegse keele- ja kirjandusteooria pakutavad alternatiivsed jaotused tarbetud ja nende kasulikkus ajaloodiskursuse mõistmisel tühine. Siiski tuleks rõhutada, et tropoloogilised diskursuseteooriad ei hävita neid jaotusi, vaid mõtestavad ümber. Kui traditsiooniline kriiticateooria suhtub otsemõttelisse ja kujundlikku, fiktsioonilisse ja faktilisse, referentsiaalsesse ja intentsionaalsesse mõõtesse keeles kui vastandlikesse ja iga tõsiseltvõetava diskursuse puhul lausa üksteist välistavatesse, siis nüüdisaegne keele- ja kirjandusteooria kalduvad suhtuma neisse kui keelekontiinumilise poolustesse, mille vahel kõne peab liikuma iga diskursuse, olgu tõsiseltvõetava või kergetaalulise artikuleerimisel. Et selline liikumine diskursuse raames on olemuselt troobiline, siis vajamegi tropoloogilist teooriat, millest diskursuse analüüsis juhinduda.

Mis puudutab vastuväiteid endid, siis neile on vastuseid mitu. Esiteks ei sisalda tropoloogiline teooria midagi, millest tuleneks keeleline determinism või relativism. Tropoloogia on diskursuse, mitte teaduse teooria. Ehkki see teooria lähtub eeldusest, et kujundlikkust ei saa diskursuses vältida, ei suuna ta meid kaugeltki keelelisse determinismi, vaid püüab anda teadmisi, mida läheb tarvis erinevate kujundlikkuse strateegiate vahel vabalt valimiseks. Samuti ei järelda ta Whorfi kombel, et taju on keele poolt määratud ja diskursuse tõepärasus sõltub keelest, milles see on kirja pandud. Diskursusteooriana on tropoloogial mõndagi öelda esitamise kohta, tajumise kohta aga mitte vähimatki.

Teiseks, tropoloogia ei eita diskursusevälise üksuste olemasolu ega meie võimet neile kõnes osutada ja neid esitada. Ta ei arva, et kõik oleks keel, kõne, diskursus või tekst, vaid ainult, et osutamine ja esitamine on keeles hoopis keerukamad nähtused kui lubasid arvata varasemad, kitsamõttelised arusaamad keelest ja diskursusest. Tropoloogia tõstab esile diskursuse metakeelilise funktsiooni referentsiaalse ees, sest keskendub rohkem koodidele kui sõnumitele, mida nende tegelik kasutus võimaldab edasi anda. Kuna koodid moodustavad ka

omaette võetuna sõnum-sisu, avardab tropoloogia sõnumi enda mõistet ja juhib meie tähelepanu diskursuse kommunikatiivse aspekti kõrval ka kujutavale.

Kolmandaks, tees, et igasugune diskursus on ehituselt troobiline, lubab tõepoolest arvata, et see kehtib ka tropoloogi diskursuse kohta. Siit aga järeldub ainult, et tropoloogilist analüüsi tuleb arendada täiesti teadlikult selle analüüsi enda kujundlikust aspektist. Vihjamata hoopiski, nagu oleks tropoloogiline analüüs kergekaaluline mäng, vihjab tropoloogiateooria pigem vajadusele uuesti läbi mõelda, mis eristab tõsist diskursust mängulisest.

Kui kriitikud-tropoloogid analüüsivad teksti troobilist ehitust, siis kõnelevad nad faktidest – keele, diskursuse ja teksti faktidest –, olgugi et nad teadlikult teevad seda keeles, milles on mõlemat, kujundlikkust ja ühemõttelisust. Nad osutavad asjadele, mida nad tekstist leiavad või arvavad leidvat, olgugi et teevad seda nii kaudsel viisil, kujundlikus kõnes, kui ka otsesel viisil, otsemõttelises kõnes. Kas nende diskursust maksab tõsiselt võtta – kas selles tegelikult ikka mõeldakse, mida öeldakse? Muidugi maksab, aga ainult siis, kui *tõsiseltvõetavust* ei segata ära kitsa sõnasõnalisusega, *tähendust* ei segata ära otsemõttelise tähendusega ja *tegelikult* ei välista, et kujundlik kõne võib olla omal viisil niisama tõepärane kui ühemõtteline kõne.

Seega neljandaks – tropoloogiline teooria ei kaota erinevust faktide ja fiktsiooni vahelt, vaid määratleb teisiti nende vahekorra iga konkreetse diskursuse raames. Kui pole olemas puhtaid fakte, vaid üksnes sündmuste erinevad kirjeldused, siis tuleneb faktilisus sündmuste faktideks transformeerimise deskriptiivsetest protokollidest. Tegelik sündmuste kujundlikud kirjeldused pole sugugi vähem faktilised kui otsemõttelised kirjeldused, nad on faktilised – või nagu ma parema meelega ütlesin, “faktoloogilised” – lihtsalt teistmoodi. Tropoloogiline teooria eeldab, et me ei aja omavahel segi fakte ja sündmusi.

Sündmused toimuvad, faktid aga on nende keelelised kirjeldused. Faktide moodustamise keel võib olla formaliseeritud ja reeglitele alluv nagu teaduslikes ja traditsioonilistes diskursustes, võib olla suhteliselt vaba nagu kõikides modernistlikes kirjandusdiskursustes, ent võib olla ka formaliseeritud ja vabade diskursiivvõtete ühend. Teisel ja kolmandal juhul

pakub tropoloogia diskursuseteooriale paremaid lähtekohti kui loogikalised ja grammatikalised diskursusemudelid. Ja kuna historiograafia on enamasti olnud ja ilmselt ka jääb reeglipäraste ja vabade diskursiivvõtete ühendiks, on tropoloogia selle mõistmiseks äärmiselt oluline.

Eriti märkimisväärne kasu on tropoloogiast narratiivse historiograafia analüüsi puhul, sest just narratiivne ajalugu on diskursus, mis võimaldab võrrelda konkreetset kultuuris otsemõtteliseks peetavaid tõdesid kujundlike tõdedega, mis kajastuvad vastavale kultuurile iseloomulikes fiktsioonides – lugudes, mida see kultuur endast ja teistest pajatab. Ajaloolistes narratiivides asetatakse valdavad süžeevormid, mida konkreetne kultuur mingil inimese eluvormil *olla võiva* tähenduse (traagiline, koomiline, eepiline, farslik jne.) kujutamiseks kasutab, võrdluseks kõrvuti minevikus elanud inimestel *olnud* teabe ja teadmistega. Selle protsessi käigus me mitte üksnes ei omista mineviku eluvormidele vastava kultuuri fiktsioonides ette tulevaid tähendusi, vaid võime ka mõõta nende fiktsioonide tõepärasust ja realistlikkust, kõrvutades neid ajalootõeluse faktidega ja meie teadmistega sellest tõelusest. Ajaloolist tõlgendust ja kirjanduslikku esitust ei seo mitte üksnes ühine tähelepanu geneerilistele süžeestruktuuridele, vaid ka diskursuse narratiivsus, mis on mõlemale omane.

V

Et ajaloodiskursus kasutab samu tähendusloome võtteid, mida kõige puhtamal kujul leiame kirjanduslikest fiktsioonidest, siis puudutab moodne kirjandusteooria ning iseäranis need versioonid sellest, mis keskenduvad keele, diskursuse ja tekstuaalsuse tropoloogilistele käsitustele, vahetult ka nüüdisaegset ajalookirjutuse teooriat. Kirjandusteooria haakub otseselt ühega nüüdisaegse ajalootooria kõige tähtsamatest vaidlustest, vaidlusega narratiivsuse episteemilise staatuse üle.

Nimetatud vaidluse taustaks on nelikümend aastat kestnud arutelu, mis sai filosoofide ja ajaloolaste ringis alguse 1940-ndatel ja tegeles ajaloo võimaliku staatusega teadusena.²⁶ Selles arutelus puudutati ka narratiivi küsimust, ent eelkõige seoses vastavusega teadusliku diskursuse eesmärgile ja otstarbele. Üks vaidluspooltest kaitses seisukohta, et kui ajaloo käsitlemine tahetakse muuta teaduseks, siis on

²⁶ Sellest väitlusest annab täieliku ülevaate: P. Ricœur. *Time and Narrative*, 1. kd., 4. ptk.

narratiivne diskursuselaad kui olemuselt ilmselgelt kirjanduslik nähtus ajaloo uurimise ja kirjapaneku seisukohalt väheoluline. Vastaspool nägi narratiivis mitte üksnes üht diskursuse laadidest, vaid midagi hoopis tähtsamat – spetsiifilist seletuse laadi. Ehkki narratiivne seletus erineb loodusteadustes valitsevast (nomoloogilis-deduktiivsest) seletuslaadist, ei pidanud nad seda viimasest vähem väärtuslikuks, ja kuna see oli eriti sobilik just looduskeskkonna nähtustest erinevate ajalooliste nähtuste kirjeldamiseks, siis pidasid nad seda spetsiifilises mõttes ajalooliste sündmuste kommenteerimisel täiesti otstarbekaks. Vastav vaidlus lõppes miljalgi 1970-ndatel nii, nagu filosoofilised vaidlused enamasti ikka lõpevad – kompromissiga. Poolte kokkuleppel otsustati, et narratiivi võib kasutada nii- ja naasugusel otstarbel, aga mitte selleks ega teiseks.

Vaevalt aga leidis see küsimus näilise lahenduse, kui selle kergitas uuesti kriitikatandril järgmise väitluse puhkemine, mis puudutas laiemalt võttes narratiivse diskursuse varjatud sisu. Kui varasem vaidlus keskendus narratiivse diskursuse vahekorrale teaduslike teadmistega, siis uus tõstis esile narratiivi suhte müüdi ja ideoloogiaga. Nii väitis näiteks Barthes, et narratiivsus ise ongi “nüüdisaja müüdi” (mille all ta pidas silmas ideoloogiat) tegelik sisu. Kristeva põhjas (Althusseri eeskujul) narratiivi kui instrumenti, mille abil ühiskond vormib algsest iseseisva üksikisiku iseend alla suruvaks kuulekaks alamaks. Derrida kõneles narratiivist kui eesõiguslikust “seaduste žanrist”. Lyotard kirjutas “postmodernse seisundi” olemuselt puht-kombepäraste “narratiivsete teadmiste” kollapsi arvele. Ning üsna hiljuti kirjeldas Sande Cohen narratiivset teadvust kui puhtreflektorset ja “desintellektiivset” mõtlemislaadi ja

kriitilise ning teoreetilise mõtlemise peamist pidurit humanitaarteadustes.²⁷

Kummatigi ei ole samal ajal puudust olnud ka narratiivi kaitsjatest. Mitmed juhtivad ajaloolased nagu Laurence Stone, Dominick LaCapra, James Henretta ja Bernard Bailyn on viimasel ajal rõhutanud narratiivi soovitatavust ja isegi vajalikkust vastumürgina abstraktsusele ja intiimsuspuudulikkusele, millega tehniline historiograafia tavalugejat peletab. Mõnedki aukartust väärivad “Annaalide” koolkonna esindajad, kellest silmapaistvaimad on Emmanuel Le Roy Ladurie ja Jacques Le Goff, pole mitte üksnes soovitanud narratiivi teatavat liiki ajalooliste nähtuste kirjeldamiseks, vaid on kogu ise ja lausa avalikult esinenud ajalooliste narratiividega. Kirjandusteoreetikutele on Frederic Jameson püüdnud virgutada marksismi, rõhutades, et tegu pole teaduse, vaid pigem ajaloo “baasnarratiiviga”, mis võimaldab ajalugu mõista ja ühtlasi annab eeldused vabanemiseks “võõrandavatest vajadustest”, mis klassirõhumise loona kogetav ajalugu elule paneb. Ja kui viimaks vaadata hermeneutilisi filosoofe, siis on Paul Ricœur oma nüüdisaja Lääne ajaloolase mõttevara kõige ulatuslikumas sünteesikatses, teoses “Aeg ja jutustus” koostanud tõelise narratiivsuse metafüüsika ja kaitseb narratiivi sobivust mitte üksnes ajaloost, vaid ka fundamentaalsetest “ajalikkuse struktuuridest” kirjutamisel.²⁸

Mõistagi oli nimetatud väitluses kaalul midagi muud kui kirjanduslik vorm. Välja arvatud need kutselised ajaloolased, kes võtsid seda kui iluravimit teadmiste jaoks, mis töötlemata kujul oleksid pühendamatule publikule liiga kuivad vastu võtta, nägid teised narratiivis midagi hoopis enam kui mõne teise diskursuse tehnikaga vabalt asendatavat sõnumite edas-

²⁷ Vt. R. Barthes. *Le discours de l'histoire*; Julia Kristeva. *The Novel as Polylogue*. – *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, tlk. Thomas Gora, Alice Jardine ja Leon S. Roudiez (Columbia University Press, New York 1980), 7. ptk.; Jean-Francois Lyotard. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, tlk. Geoff Bennington ja Brian Massumi (University of Minnesota Press, Minneapolis, 1984); Jacques Derrida. *The Law of Genre*. – *Critical Inquiry*, 7. kd., nr. 1, 1980, lk. 55–82; S. Cohen. *Historical Culture*, sissejuhatus, 1. ptk, järelsõna. Tervikuna käsitleb küsimust narratiivi osast ajalookirjutuses: *La teoria della storiografia oggi*, Pietro Rossi, toim. (Il saggiatori, Milano, 1983), kus kirjutavad Danto, Mommsen, Furet, Koselleck, Dray, Winch, *et alia*. Vt. ka Jean Pierre Faye

provokatiivne töö: *Théorie du récit: Introduction aux “langages totalitaires”* (Hermann, Paris, 1972).

²⁸ L. Stone. *The Revival of Narrative: Reflections on the Old New History*. – *Past and Present*, 5 (nov. 1979), lk. 3–24; James Henretta. *Social History as Lived and Written*. – *American Historical Review*, 84. kd., 1979, lk. 1293–1322; Bernard Bailyn. *The Challenge of Modern Historiography*. – *American Historical Review*, 87. kd., 1982, lk. 1–24; Emmanuel Leroy Ladurie. *The Territory of the Historian*, tlk. Ben ja Sian Reynolds (University of Chicago Press, Chicago, 1979), lk. 111 jj.; ning Dominick LaCapra. *History and Criticism* (Cornell University Press, Ithaca, 1985), 1. ptk. Peab ütlema, et LaCapra raamat kaitseb rohkem retoorilist historiograafiat kui narratiivset historiograafiat ennast.

tamise vahendit. Pigem vastupidi – narratiivi suhtuti kui omaette sõnumisse omaenda referendi ja tähendusega, mis sootuks erinevad seal pealtnäha sisalduvast. Näiteks Jameson nimetab narratiivi “inimteadvuse üheks põhiaivalduseks ja mõtlemislaadiks, mis on täpselt niisama legitiimne kui abstraktne mõtlemine”.²⁹ Lyotard ja McIntyre – ehkki teineteisele täiesti vastupidistelt ideoloogilistelt positsioonidelt – kõnelevad narratiivi ühiskondlikust funktsioonist teadmiste ja eetilispoliitilise autoriteedi legitiimeerimise alusena.³⁰ Ja Ricœur väidab, et narratiiv pole sugugi ainult vorm, vaid spetsiifiliselt inimliku ajalikkusekogemuse keeleline vastete.³¹ Selline on siis vastus narratiivuse vaenlaste ja lammutajate, nagu Barthes'i, Kristeva, Derrida ja Coheni kuulutatud ideele, et narratiiv on müüdikeskse teadvuse lagunemata settekiht nüüdisaegses mõtlemises. Lühidalt öeldes – narratiiv leiab üha enam tunnustamist mitte kui tühipaljas vorm, vaid kui teatavat laadi diskursus, mille sisu *ongi* vorm.

Traditsioonilise kirjandusteooria järgi tuleks võimalust, et diskursuse vorm on mingil määral selle sisu, vaadata kui paradoksi või mõistatust. Tropoloogilise teooria vaatepunktist aga ei ole sellises mõttes midagi paradoksaalset ega mõistatuslikku. See vormi sisu oleks keeleline ja moodustuks valdavast troobist – troobist mis toimib ühe või teise asja tuvastatavate tervikute osadena esitamise keelelise paradigmana. Niisugusest vaatepunktist lähtudes võib narratiivi nimetada teatavat liiki diskursuseks, milles sünekdohh toimib valdava troobina, ülesan-

dega “haarata kokku” (kr. k. *synekdochē*, lad. k. *subintellectio*) ajateljele laotuvana tajutava kõiksuse hajali osi üheks tervikuks.³² See diskursuse laad on eristatav teistest, mille puhul terviku osi seob sarnasus (metafoor), külgnevus (metonüüm) või vastandlikkus (ironia või katakrees). Diskreetsete asjade esitamises pole midagi iseäranis metafüüsilist, ükskõik, kas on tegu üksikisikute, ühiskondlike institutsioonide või sündmustega kui üksustega, mille aspektid on tuvastatavad mingite tervikute tunnustena. Tavakõnes (mis see ka vaid poleks) tegeleme sellega kogu aeg. Me tegeleme sellega filosoofia keeles, kui tahame Aristotelese, Leibnizi, Hegeli, Jamesi, Whiteheadi või Dewey kombel viidata ja mõelda neile tõeluseaspektidele, mis nähtuvad struktuurilt ja kujunemis- ning liigenduslaadilt orgaanilised ja mitte mehhaanilised. Me tegeleme sellega ajaloo keeles, kui tahame kõnelda kestvusest, üleminekutest ja integratsioonidest. Ning me tegeleme sellega kirjanduse keeles, kui kirjutame narratiivseid romaane, luulet või näidendeid.

Sellest seisukohast vaadatuna ei ole narratiiv ei tajutud tõeluse moonutus (Barthes'i “müüt”) ega ka olemise metafüüsilise tuuma epifaaniline avaldis (Ricœuri “ajalikkuse struktuurid”), vaid pigem ühe troobilise keelekasutuse võimaluse väljendus diskursuse vormis. Nõnda vaadates hakkame märkama, kui ekslikud on olnud kavatsused niihästi narratiivi tõsistest diskursustest eemaldamiseks kui ka selle kergitamiseks. Olemise, Aja või Ajaloo ilmutuse staatuse. Narratiiv on kultuuriline universaal, sest keel

²⁹ Vt. F. Jameson, eessõna Lyotard'i rmt-le “Postmodern Condition”, lk. XI. F. Jameson. The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act (Cornell University Press, Ithaca, 1981) kaitseb seda seisukohta põhjalikult, järjekindlalt ja jõuliselt.

³⁰ Vt. C. Norris. Philosophy as a Kind of Narrative: Rorty on Post-modern Liberal Culture. – Contest of Faculties.

³¹ “Ma mõistan ajalikkust eksistentsi sellise struktuurina, mis ulatub keelde narratiivsusena, ja narratiivsusust niisuguse keelestruktuurina, mille lõpposutatav ongi ajalikkus. Nende panus on niisiis vastastikune.” Paul Ricœur. Narrative Time. – Critical Inquiry, 7. kd., nr. 1 (1980), lk. 169.

³² Mul on kahju, et ei saa antud mõtet siinkohal pike-malt arendada. Kui mul oleks rohkem ruumi, väidaksin ma midagi taolist: on üldtunnustatud tõsisasi, et ajalooline narratiiv võimaldab meile teadmist kui oimamist viisil, mida W. H. Walsh juba üsna ammu, 1951. aastal nimetas “kolligatsiooniks”. Vt. tema “Philosophy of History: An Introduction” (New York,

1960), lk. 59–66. Hiljuti lahkunud Louis O. Mink võttis selle mõiste omaks ja arendas seda oma käsituses konfiguratiivsest mõtlemisest (vastandina teoreetilisele ja “kategoriaalsele”). Vt. eriti: L. O. Mink. History and Fiction as Modes of Comprehension. – New Literary History, I, nr. 3 (1970), lk. 541–558. Ricœur ehitab konfiguratsiooni mõistele üles oma mõttearenduse narratiivist niihästi historiograafia kui ka fiktsiooni süzeestamisena. Vt. P. Ricœur. Time and Narrative, 1. kd., 2. ptk. Ja sama teose 2. kd. alapealkirjaga “The Configuration of Time in Fictional Narrative”. Nimetatud teoreetikute analüüsis eeldavad kolligatsioon ja konfiguratsioon (nagu ka Ricœuri “süzeestamine”) täpiplealt seda, mida sünekdohh, s.o. tropoloogilist akti nimega “kokkuhaaramine”. Mõistagi on sünekdohhi ja sümboliseerimise vahel ilmselge suhe: kokku haarata saab ainult seda, mis on juba lähestikku paigutatud. Sünekdohhi kohta vt.: Heinrich Lausberg. Handbuch der literarischen Rhetorik (M. Heubner, München, 1960), vrg. 572–577.

on inimlik universaal. Selle eemaldamine diskursusest on niisama võimatu kui diskursuse enda keelamine. Narratiiv võib küll anda müüdlile eluvaimu, ent seda seetõttu, et müüt on keelelise diskursuse vorm, mitte seetõttu, et narratiiv oleks midagi iseenesest müütilist. Ja sama kehtib narratiivi vahekorra kohta kirjanduslike fiktsioonidega. Osa kirjanduslikke fiktsioone on kirja pandud narratiividena, see aga ei tähenda sugugi, et kõik narratiivid oleksid kirjanduslikud fiktsioonid. Küll aga tähendab see, et nii müütilised kui ka kirjanduslikud narratiivid on keelelise kujundikasutuse saadus.

Seesama käib narratiivi vahekorra kohta ajaloo- (ja ühtlasi kõigi "realistlike") diskursustega. Ajalookirjeldus võidakse esitada narratiivina, sest keele troobiline olemus võimaldab seda. Seega on jabur arvata, et kui ajaloodiskursus on esitatud narratiivina, siis peaks selles öeldu olema midagi müütilist, kujuteldut, üdini väljamõeldut või muidu "ebarealistlikku". Sääraseid arvamusi sünnitavast mõtleviisist tuleneb usk siirdenõidusse ja väidete tõesuse sõltuvusse väitjast. Kõik, nii müüdid, kirjanduslikud fiktsioonid kui ka traditsiooniline historiograafia kasutavad narratiivset diskursust seetõttu, et nad kõik kasutavad keelt. See asjaolu iseenesest ei ütle midagi nende tõepärasuse kohta – ja ammugi mitte nende "realistlikkuse" kohta, sest vastav mõiste on alati kultuuriliselt piiratud ja erineb kultuuriti. Või tahab ehk keegi tõsimeeli väita, et müüdid ja kirjanduslikud fiktsioonid ei puutu tõelisse maailma, ei kõnele selle kohta tõtt ega anna selle kohta kasulikke teadmisi?

Viimasel ajal on küsimus narratiivi ja ajaloo vahekorra pälvinud kirjandusteoorias erilist tähelepanu seetõttu, et sellel on keskne tähtsus kirjandusajaloo ühe põhiprobleemi, kirjandusliku modernismi ja realismi vahekorra sel-

gitamisel. Üleminekuga realismilt modernismile kaasnes paljude tõlgendajate arvates lahtiütlemine nii narratiivi vormist kui ka igasugusest huvist ajalootõeluse kujutamise vastu.³³ Eriti marksistlikele tõlgendajatele näib üks lahtiütlemine tulenevat teisest. Nende seletuse kohaselt tuli realism 19. sajandi romaaniklassikasse koos avastusega, et ühiskondlik tõelus on olemuselt ajalooline. Ühiskondliku tõeluse ajaloolise olemuse avastamine tõi arusaamise, et ühiskond ei ole ainuüksi ega peamiselt traditsioonid, kokkulepped ja püsi, vaid ka kokkupõrked, revolutsioonid ja muutumine. Realistlik romaan oli selle avastuse otsene väljendus kirjanduses – mitte üksnes seetõttu, et keskendus oma sisus ajaloolisele tõelusele, vaid ka seetõttu, et arendas narratiivi algse dialektilise potentsiaali vastavaks mis tahes spetsiifiliselt ajaloolise tõeluse kujutamise nõuetele. Normaalse narratiivsuse hülgamine modernistlike kirjanike poolt oli seega sisu tasandil ajalootõeluse salgamise väljendus vormi tasandil. Ja kuna fašism lähtus samasugusest ajalootõeluse salgamisest ja pages tegelike ühiskondlike vastuolude eest puhtvormilisi poliitilisi lahendusi leiutades, võis modernismis näha fašismi avaldist kirjanduses.³⁴

Moodsas kirjandusteoorias toimuv vaidlus modernismi olemuse teemal, mis on laiinenud ka postmodernismile, kordab paljusid mõttekäike, mis pärinevad varem humanitaarteadustes niinimetatud historitsismi kriisi tõukel puhkenud vaidlusest.³⁵ Nimetatud kriisi avaldus lootuse kaotamises "objektiivse ajalooteaduse" võimalikkusesse, mida 19. sajandil otsiti kui vastumürki ühiskondliku ja poliitilise mõtlemise ideologiseerumisele. Kriisist humanitaarteadustes andsid märku kõlbeline ja epistemoloogilise relativismi, kriitilise pluralismi ja metodoloogilise eklektitsismi pealetung. Suuresti

³³ Klassikalise sõnastuse annab: Erich Auerbach. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*, tlk. Willard R. Trask (Princeton University Press, Princeton, 1968), ptk.17–18. Sama teema on valdav kõikides Georg Lukácsi 19. sajandi kirjandusliku realismi käsitlevates töödes, aga ülevaatliku käsitluse seoses narratiiviga annab tema "Describe or Narrate?". – *Writer and Critic and Other Essays*, tlk. Arthur D. Kahn (Merlin, New York, 1971), lk. 110–148. Lukácsi süüdistust arendab edasi Frederic Jameson oma rmt-s "The Political Unconscious", kus modernismi tõlgendatakse realismi arenguetaipina, mida iseloomustab ajaloo allasurumine. Realismi kohta tänapäeva kriitikas vt.: Rene Wellek. *The Concept*

of Realism in Literary Scholarship. – *Concepts of Criticism* (Yale University Press, New Haven, Conn., 1967), lk. 222–255.

³⁴ Sellele teemale keskendub: Fredric Jameson. *Fables of Aggression: Wyndham Lewis, the Modernist as Fascist* (University of California Press, Berkeley, 1979).

³⁵ Selleteemalist kirjandust on palju, aga nii historitsismi kui ka sellega seotud väitluse ajaloost annab usaldusväärse ülevaate: G. Iggers. *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Wesleyan University Press, Middletown, Conn., 1968).

põhjustas selle kriisi just edu, mis saatis traditsioonilisi, Ranke laadis ajalooüldise poliitilise, ühiskondliku ja kultuurilise paljutahulisuse kaardistamisel, vaid ka konkreetselt nende eetiliste väärtuste, esteetiliste ideaalide ja tunnetuslike struktuuride kindlakstegemisel, mida peeti inimloomust loomade omast kvalitatiivselt eristavaks. Teadmised ajaloost kinnitasid ideed, et kultuur, mis eristab inimolendeid loomadest, on vormidelt lõpmata mitmekesine ja väärtused pole mitte universaalsed, vaid kultuurispetsiifilised. Liiatigi ilmnas, et ajaloolised teadmised ise ei pruugi hoopiski olla inimolemuse mõistmise võti, vaid kõigest järjekordne kogum kaasaegse Lääne tsivilisatsiooni eelarvamusi. Sestap tunti tarkavat vajadust uute ühiskonna- ja kultuuriteaduste järele, mis oleksid tõeliselt universaalsed haardeulatuselt ja suunitluselt, täiesti vabad sidemetest mingi konkreetse kultuuri väärtustega ning ühiskondlike ja kultuuriliste nähtuste käsitlemisel programmiliselt ajaloovabad.

Need visandatud uued teadused ilmusidki neopositivismi ja strukturalismi kujul. Neid pakuti alternatiivina oma aja ära elanud historitsismile humanitaarteadustes üldiselt ja kitsamalt traditsioonilistele ajalookäsitlustele. Ajaloo uurimisel kõneldi võimalusest käsitleda ajalugu ilma pettekujutlusteta, mis kõikides selle vormides iseloomustasid 19. sajandi realismi, niihästi kirjanduslikku, filosoofilist, ühiskonnateaduslikku kui ka historiograafilist.

Niisiis sarnanevad humanitaarteadustes toimuvad vaidlused traditsioonilise historiograafia ja selle teaduslike alternatiivide vahekorra mitmeti kirjandusteoorias käivate vaidlustega realismi ja modernismi vahekorra teemal. Ja mitte juhuslikult, sest mõlemal puhul on kõne all ühe konkreetse diskursuse vormi – narratiivi – vastavus konkreetse sisu – ajaloolise tõeluse – esitamise nõuetele. Et need kaks vaidlust harva omavahel kokku puutuvad või kattuvad, tuleb sellest, et kummalgi puhul kiputakse enesestmõistetavaks *explanans*’iks pidama seda, millesse teisel puhul suhtutakse kui *explanandum*’isse. Nii näiteks saadab modernismiteemalist vaidlust kirjandusteoorias modernistide ja modernismivastaste ühine arusaam, et ajalugu on selline neutraalne faktivaramu, millele toetudes on võimalik sõnastada kogu tõe modernismist, selle tegelikku ühiskondlikku või kultuurilist tähtsust ja tõelist ideoloogilist funktsiooni. Eriti ilmneb see neil puhkudel, kui marksistlikud kriitikud, kes on kindlalt veendunud,

et just marksism ongi see 19. sajandil töötatud ajaloo**teadus**, võtavad paljastada modernismi kui oma ajastu nähtuse tegelikku ideoloogilist sisu ja ajaloolist tähtsust. Samuti lähtub ajaloo**teoreetiline** vaidlus traditsioonilise narratiivse ajalookirjelduse staatuse teemal narratiivi vastaste ja pooldajate ühisest postulaadist, et narratiiv on kirjandusliku diskursuse vorm, et kirjandus tegeleb kujuteldavate, mitte päris sündmustega ning et seetõttu peab ajalookäsitlus narratiivist kas täiesti vabanema või siis kasutama seda muidu hajameelses lugejaskonnas huvi äratamiseks ajaloolise tõeluse üksikasjade vastu. Kirjanduskriitikud toetuvad ajaloole kui probleemile faktikogumile kirjandusteoreetiliste probleemide lahendamiseks, kuna aga ajaloo**teoreetikud** kasutavad narratiivi, et kindlaks teha diskursiivse funktsiooni, nende arvates probleemitut käsitust kirjanduse ja tõeluse vahekorra. Nii on enamikus teoreetilistes aruteludes: iga valdkond peab oma asju ajades usaldama vähemalt ühe kõrvaldistsipliini praktika adekvaatsust.

Ometi võimaldab moodne kirjandusteooria näha ajalookirjutust mitmekülgsemalt, kui on näinud kumbki vaidluspool nii narratiivse diskursuse kui ka ajalooliste teadmiste olemuse üle väideldes. Ajaloodiskursus (ajaloo uurimisest eraldi võetuna) on diskursuse kui laiem nähtuse erijuhtum. Seetõttu ei saa ajaloodiskursuse teooriaga tegeleda mööda vaadata diskursust kui laiemat nähtust puudutavatest teooriatest moodsas kirjandusteoorias, mis on välja kujunenud seoses uute käsitustega keelest, kõnест ja tekstuaalsusest, käsitustega, mis võimaldavad ümber sõnastada traditsioonilised otsemõttelisuse, referendi, autorsuse, publiku ja koodi mõisted. Mitte sellepärast, et moodne kirjandusteooria annaks lõplikke vastuseid küsimustele, mida need uued keele-, kõne- ja tekstuaalsusekäsitused tekitavad, vaid vastupidi – sellepärast, et see on muutnud uuesti problemaatiliseks uurimisvaldkonna, mida vähemasti ajaloo**teooria** on liiga kaua näinud täiesti probleemivabana.

Ühes 1972. aastal ajakirjas “Communications” avaldatud essees märkis Barthes, et nüüdisaegsetes humanitaarteadustes tarvilik interdistsiplinaarsus ei eelda niivõrd hulga sisetöötatud distsipliinide abil mingi traditsiooniliselt määratletud uurimisobjekti analüüsimist kui just uute objektide leidmist, mis ei kuuluks ühegi konkreetse sisetöötatud distsipliini alla.³⁶ Barthes pakkus säärase objektina välja “Teksti” selle moodsas, lingvistilis-semiootilises mõis-

tes. Sellest soovitusel järeldusi tehes võime juba hakata aimama moodsa kirjandusteooria tähtsust kõige selle mõistmisel, mida eeldab katse ajalookirjutust teoretiseerida. Üks kõige olulisemaid järeldusi on, et me ei saa enam suhtuda historiograafilise teksti kui probleemituse, neutraalsesse pakendisse, mille sisu on tervenisti antud välise tõeluse poolt. Meil polekski tarvis minna nii kaugele, kui oli tollal valmis minema Barthes, jagades teksti kaheks võimalikuks, "loetavaks" ja "kirjutatavaks" tekstiks, ning vaadata seejärel esimest üksnes viimase maskeerunud erijuhtumina – sest eriti teksti heuristiline tarbeväärtus tuleneb tema funktsioonist uue käsitlemist vajava probleemi piiritlejana, mitte vana probleemi lahendusena. Siiski maksaks ehk uurida, kui suurel määral toimib ajalookirjutus sellise lugejateksti väärastatud platvormina ja kõikide realistlikkust taotlevate diskursuste paradigmana.

Ka Barthes ise soovib sedasama oma esees "Ajalooskursor" (1967). Ta rõhutab, et nüüdisaegne teaduslik historiograafia on loobunud oma tõluseotsingutest tagasihoidlikuma ja lõppkokkuvõttes realistlikuma taotluse – ajaloo loetavaks muutmise nimel. Tol diskursiivsusteooria kujunemise ajajärgul arvas Barthes, et sellega kaasneb narratiivist loobumine. Ta arvas, et kuna narratiiv töötati välja "fiktsioonide tiiglis (müütide ja esimeste eeposte kaudu)", siis ei sobi see ühegi diskursuse puhul "“reaalse” märgiks ja tõendiks”.³⁷

Barthes'i järgi sarnaneb nüüdisaegne teaduslik ajalookirjeldus, mille all ta pidas silmas "Annaalide" koolkonnas viljeldud strukturalistlikku historiograafiat, modernismiga kirjanduses just oma tähelepanu tõttu pigem mõistetavale kui reaalsele. Kui aga on nii, siis tuleb välja, et strukturalistlik ajalugu ei ole sugugi realistlikum kui traditsiooniline. Pealegi, kui on kõne all intelligiiblus, mitte reaalsus, siis on narratiivsus selle saavutamiseks niisama tõhus diskursiivne varustus kui kõigis tsientistlikes historiograafiates eelistatud väitekirjaline laad.

Kummatigi võimaldavad Barthes'i vihjed strukturalistliku ajalookirjutuse ja kirjandusliku modernismi sarnasusele teha meil järeldusi selle kohta, millest tuleneb nende näilik ühine vaenulikkus narratiivse diskursuse vastu. Ma kasutan sõna näilik, sest praeguseks võib öelda, et kirjanduslik modernism ei hüljanud narratiivsus, ajalugu ega isegi realismi, vaid pigem kompas nende 19. sajandi vormide piire ja tõi avalikkuse ette nende vormide ja kõrgkooli kultuuri valdavate diskursuste kaasosa-

luse. Selle protsessi käigus avas kirjanduslik modernism narratiivse diskursuse uued ja unustatud võimalused – võimalused intellektiga aduvalt esitada spetsiifiliselt modernistlikku aja, ajalootunnetuse ja ühiskondliku tõeluse kogemust. Kirjanduslik modernism ei öelnud narratiivsest diskursusest lahti, vaid avastas selles keelelise ja troobilise sisu, millega adekvaatselt esitada ajalugu mitmemõõtmelisuses, mida 19. sajandi realism – niihästi kirjanduslik kui ka ajalooline – võimaldas üksnes kaudselt tajuda. See, et kirjandusliku modernismi "vormi sisu" on adekvaatne selle ajaloo vormi ja sisu edasiandmiseks, mida me nimetame nüüdisaegseks, kinnitab kirjandusliku modernismi tähtsust nüüdisaegse ajaloodiskursuse seisukohast.

See kinnitab minu arvates ka moodsa kirjandusteooria tähtsust nende küsimuste mõistmise seisukohast, mille üle vaidlevad ajaloofilosoofia, -uurimise ja -kirjutuse teoreetikud. Mitte ainult põhjusel, et moodne kirjandusteooria kasvas suuresti välja vajadusest saada selgust kirjanduslikus modernismis, teha kindlaks selle ajaloospetsiifilisus ja tähtsus kultuurilise liikumisena ning luua käsitletavale objektile vastav kriitiline praktika. Vaid ka seetõttu – ja eelkõige just seetõttu –, et moodsal kirjandusteoorial tuleb paratamatult olla ka ajaloo, ajalooteadvuse, ajaloodiskursuse ja ajalookirjutuse teooria.

Originaal: Literary Theory and Historical Writing [1988]. – H. White. Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect. Baltimore, London, The John Hopkins University Press, 1999, lk. 1–26.

Inglise keelest tõlkinud
Erkki Sivonen,

toimetanud
Marek Tamm

³⁶ R. Barthes. *Jeunes Chercheurs*. – Communications, 19. kd., 1972, lk. 1–5.

³⁷ R. Barthes. *Le discours de l'histoire*, lk. 166.
(eesti k: R. Barthes. *Ajaloodiskursus*, lk. 103–104.)